Det sakrala stadsrummet
- Den medeltida kyrkotopografin i Sigtuna.

Sten Tesch

Abstract

The sacred townscape - The medieval church-topography in Sigtuna

The churches of Sigtuna have mostly been studied on the basis of their architectural features. Recent archaeological excavations have provided new important evidence about the history of the churches. Based on this new material the development of the medieval church-topography has been divided into four steps.

Forskningsläget

Sigtuna har med all rätt betecknats som Guds Sigtuna, det vill säga som en central plats för den tidiga kristna kyrkan både före och efter det att kyrkan organiserats och blivit sin egen herre. Med tanke på denna betydelse vet vi idag förhållandevis litet om de kyrkliga förhållandena i Sigtuna under tidig- och högmedeltid. Till viss utsträckning beror det på att vi rör oss i en tid med obefintligt eller mycket knapphändigt skriftligt källmaterial - till exempel revs ett par av stenkyrkorna så tidigt att de inte finns omnämnda i några skriftliga källor. Övriga kyrkor, förutom Mariakyrkan, revs eller lämnades att förfalla efter reformationen. Trots detta har kyrkorna, både som monument och företeelser, alltsedan 1600-talet varit en av Sigtunaforskningens huvudfåror. Under 1900-talet är det främst konst- och arkitekturhistoriker som ägnat sig åt Sigtunakyrkorna. Forskningen har huvudsakligen varit inriktad på stilistisk analys och stilistiska jämförelser, det vill säga datering och härledning av

kyrkorna. Man har också diskuterat kyrkornas kyrkorättsliga ställning, till exempel vilken av kyrkorna som varit biskopskyrka (Schück 1957). Däremot har det arkeologiska materialet i väldigt liten grad beaktats. Först med Karin Anderssons och Gunnar Redelius' arkeologiska undersökningar av S:t Pers ruin (1971-72) och Gunnar Redelius' efterföljande avhandling "Sigtunastudier" (1975) har kyrkorna på allvar också betraktats som arkeologiska objekt och satts in i ett historiskt sammanhang. Trots det stora forskarintresse som tidigare ägnats Sigtunakyrkorna innebar Redelius' avhandling det första samlade greppet i ämnet. Sedan dess har förvånansvärt lite gjorts, både byggnadsarkeologiskt och arkeologiskt. Ett par smärre, målinriktade utgrävningar har dock gjorts, dels av S:t Lars ruin (1989) dels av de idag helt underjordiska kyrkolämningarna i museets trädgård (1993 och 1995) (Tesch 1998b, u.å.). Däremot har vid åtskilliga tillfällen gravfält, kyrkor och kyrkogårdar berörts av exploateringsundersökningar. I flera fall har det varit frågan om ledningsgrävningar som bl.a. gett möjlighet att avgränsa flera av kyrkogårdarna. Grunden till en av de tidigast rivna stenkyrkorna har också påträffats, liksom flera tidigare okända gravfält från 1000-talet. Trots materialets fragmentariska tillstånd är det idag så omfattande att det är möjligt att strukturera den kyrkotopografiska utvecklingen, från stadens äldsta tid fram till reformationen då Gustav Vasa fastlägger dagens kyrkotopografiska situation. Genom att ta in gravarna i diskussionen kan fyra steg urskiljas.

Syftet med den här artikeln är alltså att utifrån det arkeologiska materialet utveckla den medeltida kyrkotopgrafin i Sigtuna. Ett par speciella problem som kommer att belysas är frågan om den första kristna tidens träkyrkor. Varför finner vi inte några spår av dessa? Vad hände med stenkyrkorna på 1200-talet? Varför revs flera av kyrkorna? Låt oss dock först som avstamp titta på situationen under 1100-talet, det tredje steget i den kyrkotopografiska utvecklingen, då Sigtunas stadsbild i hög grad präglades av kyrkobyggande och kristen tro.[1]

Från S:t Per till S:t Olof

Sigtuna verkar redan från början vara en stad som var genomsyrad av kristen tro. Gravarna på de äldsta begravningsplatserna är med få undantag öst-västligt orienterade skelettgravar och i princip utan gravgåvor, vare sig gravarna är lagda under flat mark eller under stensättning eller hög. Fynd av hedniska symboler i kulturlagren är ovanliga, desto vanligare är kristna symboler som till exempel hängkors och även gjutformar till sådana. Korset på frånsidan och flera av inskrifterna på de äldsta Sigtunamynten vittnar i varje fall om kungamaktens trosinriktning (Malmer 1996). Runstenarna är kristna monument som visar att kristningsverket var långt framskridet. Detsamma gör många av de runinskrifter på ben som påträffats i kulturlagren.

Det är dock viktigt att ha i åtanke att under 1000-talet var kristendomen en angelägenhet för en mindre del av befolkningen, för en aristokratisk elit be-

stående av kungen och hans män och odalbönderna, precis som asatron en gång hade varit ett överklassfenomen. Folkflertalet var sannolikt mer knutna till naturbundna väsen av olika slag. Även detta möter vi i de runinskrifter som påträffats i Sigtuna. I en del av inskrifterna finns en underström av folklig hednisk tro och magi, till exempel med trollformler och besvärjelser utan ett uns av kristen fernissa.

I början av 1060-talet vigde ärkebiskop Adalbert i Bremen Adalvard den yngre till biskop för Sigtuna. Kung Stenkil hade tagit initiativ till stiftets inrättande genom att skicka ett sändebud till ärkebiskopen. I Adam av Bremens historia om Hamburgstiftet och dess biskopar nedtecknad omkring 1070 nämns fyra stift i Sverige: Birka, Hälsingland, Sigtuna och Skara. Som vanligt är Adam mån om propagandavärdet i det han skriver. Han beskriver inte Sigtuna som en från början kristen stad. Omvändelsen var i stället en följd av Adalvards gärning, så att "alla invånare i Sigtuna och dess omnejd omvände sig till kristendomen" (Nilsson 1998, s 79, 92). Det arkeologiska materialet samt runstenar (se till exempel Zachrisson 1998) i Sigtuna och även i omnejden talar dock ett annat språk, nämligen att den kristna tron i stället var en av förutsättningarna för stadens tillkomst. I det s.k. Florensdokumentet från 1120-talet uppräknas Sigtuna som ett av sju stift i det medeltida Sverige. År 1134 nämns en biskop Henrik av Sigtuna. Han stupade i slaget vid Foteviken. Senast 1164 har Sigtunastiftet upphört. Sannolikt har biskopssätena i Sigtuna och i (Gamla) Uppsala under en tid fungerat parallellt. Sigtunas fortsatta betydelse som kyrklig centralort framgår av att en av de tre uppländska folklandsprostarna var placerad här.

I Sigtuna finns några av de allra äldsta stenkyrkorna i det medeltida Sverige. Trots det hade staden redan ett sekel bakom sig när stenkyrkorna började byggas. Under en förhållandevis kort period, från omkring 1080-1150, byggdes sex eller kanske sju stenkyrkor alla med särpräglad utformning. Med ett undantag låg kyrkorna i ryggen på den befintliga stadsbebyggelsen och utmed en nyanlagd gatusträckning parallell med Stora gatan. Kyrkorna var från väster till öster: S:t Per, kyrka utan namn , kyrka utan namn, S:t Nicolaus, S:t Lars och S:t. Olof. Undantaget är den kyrka som låg mitt i staden, på södra sidan av huvudgatan och på ett litet näs ut i Mälaren (på museets nuvarande tomt) (Fig. 1). Även denna kyrkas namn är okänt. I äldre forskning har den felaktigt ansetts vara S:ta Gertrud. Detta helgon dyrkades inte förrän omkring år 1300 och framåt och S:ta Gertrudskyrkorna återfinns vanligtvis i städernas periferi. Även om kyrkan i museets trädgård inte tillhör den ursprungliga stadsplanen är den betydligt äldre och anlagd på den tomt där den äldsta kungsgården låg.

När Sigtuna anlades, omkring år 980, gjordes detta efter en bestämd plan. Även kyrkornas senare regelmässiga infogande i stadslandskapet verkar vara medvetet planerat. Inget är känt om vem som stått bakom kyrkobyggena. Med tanke på kyrkornas tidiga datering och de resurser som krävts är det rimligt

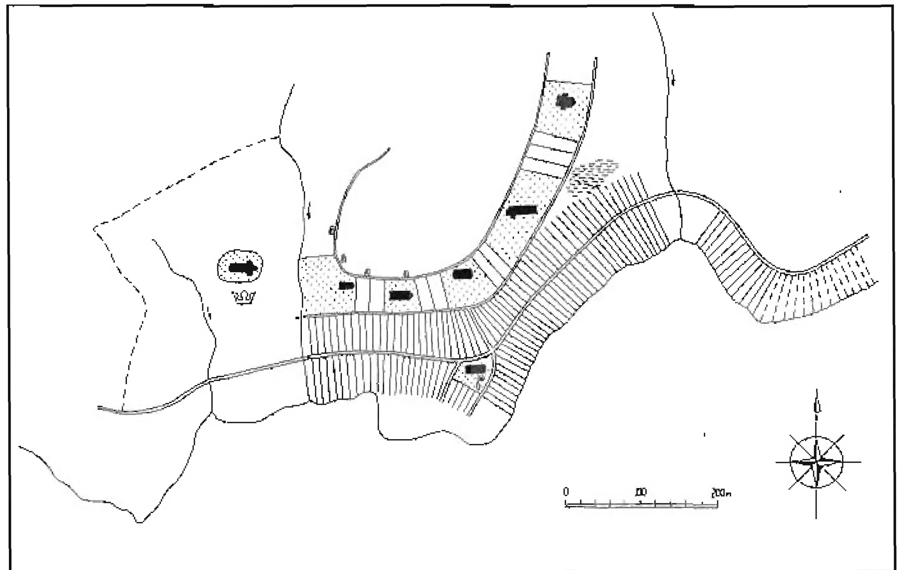

Fig. 1. Sigtunas stadsplan under 1100-talet. Kyrkorna är från vänster till höger: S:t Per, Kyrka (?) utan namn, Kyrka utan namn, S:t Nicolaus, S:t Lars och S:t Olof samt i stadens centrum Kyrka utan namn/biskopskyrkan. Kungsgården är sedan ca 1060 belägen vid S:t Per. (Rekonstruktion Sten Tesch).

att tänka sig att de uppförts som privatkyrkor och att byggherrarna återfinns i samhällets ledande skikt.

Sedan 1600-talet har man antagit att S:t Per var sigtunabiskopens kyrka. Redelius ansåg i sin avhandling att kyrkans storlek och storslagna utformning tyder på att kungamakten låtit bygga kyrkan, kanske för en biskops räkning. Han ansåg vidare att den påbörjats under kung Inge d.ä:s regeringstid, det vill säga omkring 1100 (Redelius 1975, s 107).

Det är dock mycket som pekar på att S:t Per är en kungskyrka och att den sannolikt byggts i anslutning till en kungsgård, den andra i ordningen. Läget är majestätiskt, på en markant höjd väl synlig för den som nalkades Sigtuna sjövägen söderifrån (Tesch 1998a).

Redelius har senare (1999) också anslutit sig till tankarna att S:t Per byggts av och för kungen. I en första etapp 1080-1100 byggdes endast den östra delen av kyrkan med centraltornet. Högt upp i centraltornets fasad mot väster (mot långhuset) finns en mäktig rundbågig portal 3,5 meter hög och 1,5 meter bred. Redelius tolkar denna som en portal för ceremoniella återkröningar i samband de stora kyrkliga högtiderna jul, påsk och pingst. I kröningsportalen framträdde kungen och/eller biskopen, mellan Gud och vanliga dödliga, och mottog hyllningar från den "menigher" som samlats utomhus och framför (den halvfärdiga kyrkan). Först på 1220-ta-

let, under Knut Långes tid på tronen, fullbordades kyrkan med ett långhus och ett västtorn med läktare. Några gravar har aldrig påträffats vare sig i kyrkan eller inom ramen för den ovala bogårdsmuren.

Redelius' nyligen (1999) i seminarieform framförda tes är att S:t Per och S:t Olof, den östligaste av kyrkorna, tillsammans spelat en roll i ett folkligt-liturgiskt skådespel där kungen inte bara hyllades som härskare utan också som pilgrim på väg till en värdefull relik som då skulle ha funnits i S:t Olofs kyrka. Redelius anser att S:t Olof byggts omkring 1100 och att plantypen skvallrar om ett benediktinskt inflytande, något som även Armin Tuulse varit inne på tidigare (1968), och att kyrkan ursprungligen kan ha varit en benediktinsk klosterkyrka. Kyrkans utformning, liksom S:t Pers, förfaller vara liturgiskt betingad (Bonnier 1989, s 11). I synnerhet S:t Olofs utformning verkar gjord med tanke på en processionsinriktad liturgi. Tyvärr har det aldrig gjorts några arkeologiska undersökningar av, i eller i anslutning till S:t Olofs kyrka, som skulle kunna klargöra kyrkans äldsta historia. På kyrkans sydsida syns fortfarande grunden till en liten murad byggnad som sannolikt är äldre än stenkyrkan och som kan ha byggts intill en träkyrka (Bonnier 1989, s 14). I väggen mot kyrkan finns en liten fönsteröppning i markhöjd som Armin Tuulse tolkat som ett hagioskop (1968). I den lilla stenbyggnaden har funnits en källa eller brunn, som kan ha varit förknippad med Olofskulten. Det kan också vara frågan om en dopbrunn, i stil med vad man tror sig ha funnit vid Sven Tveskäggs träkyrka i Lund (Cinthio 1996:10) och vid "Sverkersgårdens" kyrka i Alvastra (Holmström 1999, s 157).

Redelius' tes som sätter in Sigtunakyrkorna i ett övergripande liturgiskt sammanhang är bestickande. Även Anders Andrén har tidigare (1998) diskuterat det sakrala stadslandskapet i ett längre och vidare perspektiv. Det liturgiska sammanhanget gör Sigtunakyrkornas regelmässiga placering meningsfull. Härvid har den nyanlagda gatan som förenar S:t Per och S:t Olof fungerat som ceremoniell processionsväg. Kanske kan olika ceremonier ha skett vid varje kyrka som passerades. Men vilken av kyrkorna har varit biskopens? Om vi antar att alla kyrkor tillsammans haft en ceremoniell betydelse bör biskopskyrkan ha varit en viktig anhalt på vägen.

Biskopskyrkan

I diskussionen om vilken av Sigtunakyrkorna som varit biskopens har förutom S:t Per även S:t Olof (Bonnier 1996:193) och S:t Lars figurerat (Schück 1957). Under senare år har den märkliga kyrkan i museets trädgård ryckt fram som en mer trolig kandidat (Tesch 1990, 1998a, b). 1993 påträffades en biskopsgrav som i någon mån bekräftade denna hypotes (Tesch 1998a, b). Biskopen hade begravts i takdroppet på kyrkans sydsida. En kräkla av valrosselfenben och ett kors av flätade silvertrådar från skruden eller stolan markerade den gravlagdes värdighet. Kyrkan har undersökts i par omgångar, av Olof

Palme 1915 och Otto Janse 1923 och senast 1993 och 1995 inom ramen för projektet "Kungsgård - biskopskyrka - torg" (Tesch 1998b). Rester av en dopfunt med ornamentik av mycket hög kvalité och ett dopfuntsämne har påträffats i kyrkogrunden och i angränsande kvarter. Dopfunten har daterats till 1100-talets första del (Karlsson 1989:66), vilket tidsmässigt sammanfaller med Sigtunastiftets senare hälft. Intill kyrkans sydöstra sida har också framkommit en brunnsliknande anläggning, en dopbrunn(?).

De fynd som gjorts tyder på att kyrkan kan ha fungerat som dopkyrka och det redan under Sigtunastiftets tid. Under 1000-talet var det biskoparna som förvaltade dopsakramentet och dop förekom endast få gånger om året. Först under 1100-talets lopp delegerades doprätten till prästerna (Lidén 1999).

Kyrkan var belägen på den norra delen av en ca 45 x 30-50 meter stor tomt (ca 1800 kvadratmeter) som tidigare hyst kungsgården. Bogårdsmuren som inramade kyrkogården hade samma sträckning som kungsgårdens tomtgränsdike. På den äldsta Sigtunakartan från 1630-talet utgör tomten ett separat kvarter. Idag sammanfaller den, med några meters förskjutning, med Sigtuna Museums tomt (Fig. 2).

De undersökningar som hittills gjorts har antingen varit för grunda eller för små för att tillåta någon säker analys av kyrkans byggnadshistoria. Dessutom är endast grundmurarna bevarade. Dessa är dock mycket breda (2 meter) och djupt nergrävda (1,4 meter) samt fogade med kalkbruk, vilket anses tyda på en tidig datering. Utan tvekan rör det sig om en kraftig och manifest byggnad. Kyrkogrundens längd är 28 meter och bredden 12,4 meter. Planformen är ovanlig med en kort absid i öster och i kyrkans västra del ett 4 x 5,5 meter stort nedsänkt rum, en krypta(?), med två trappor som leder upp till långhuset. Sannolikt har det funnits en läktare i ett rum ovanpå den förmodade kryptan. En korsarm(?) i söder är en senare tillbyggnad. (Fig. 2).

Kyrkans planform som den framgår av murresterna, har mycket få paralleller. Speciellt den korta men breda absiden som följer nästan direkt på långhusets väggar är ett mycket speciellt drag som är ovanligt i Skandinavien. Företrädesvis kan man påträffa planformen, "absidsalsplan" i mindre kyrkor från 1000- och 1100-talen. Även i en östlig del av Europa kan planformen återfinnas. Ett par av de mer framträdande kyrkorna i Skandinavien med denna planform har båda en krypta. Det rör sig om "Sverkersgårdens" kyrka vid Alvastra på Omberg i Östergötland som också har två symmetriska trappor mellan krypta och överkyrka (Holmström 1999) samt "Gregoriuskirken" i Trondheim anlagd inom ramen för Magnus den Godes kungsgård. Axel Christophersen (1992) har föreslagit att kyrkan i stället är identisk med "Olavskirken", uppförd på den plats där Olav den heliges lik gömdes undan efter slaget vid Stiklastad. Inom det medeltida Sveriges gränser, är ytterligare bara en kryptkyrka känd, Skara domkyrka. Även denna har haft två symmetriska trappor melllan krypta och överkyrka. Vid en

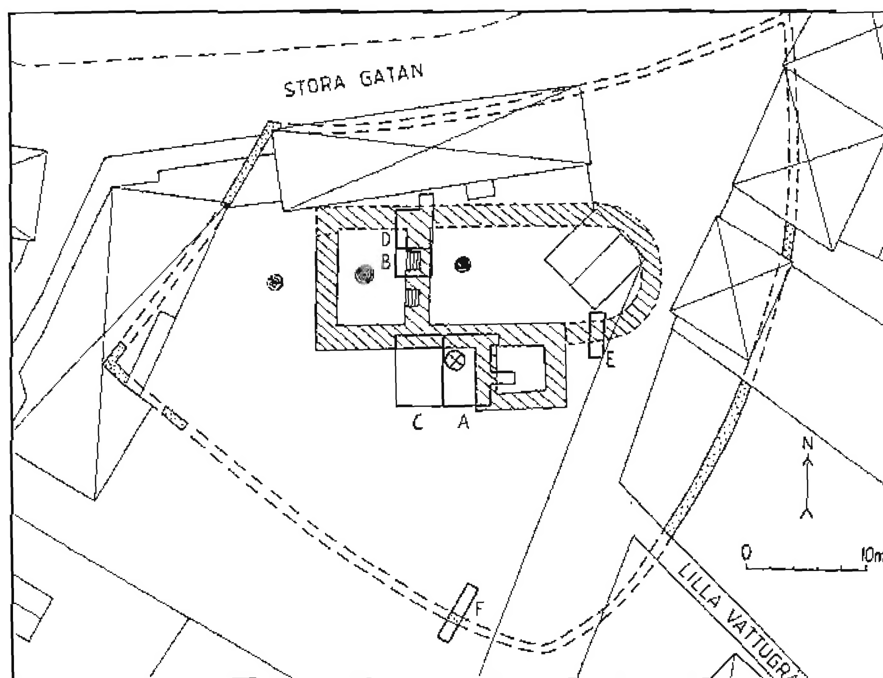

Fig. 2. "Biskopskyrkan" kv. Sta Gertrud 3. Arkeologiska undersökningar 1993 och 1995, schakt A-E. Dokumenterade delar av bogårdsmurens grundmur markerade med prickraster. Biskopsgrav markerad med kryss.

utgrävning i kryptan 1949 påträffades en biskopsgrav som innehöll både en kalk och en patén (Wideen 1993). I Norge finns förutom Gregorius-/Olavskirken i Trondheim ytterligare fyra kryptkyrkor (Christophersen 1992: 41f). I Danmark där kryptkyrkorna är fler kan det ligga nära till hands att nämna kryptorna i Lunds domkyrka och i Dalby.

Här är inte utrymme att närmare gå in på Sigtunakyrkans byggnadshistoria och de undersökningar som gjorts.[2] Det intressanta i det här sammanhanget är kyrkans läge och dess tidiga datering. Som påpekats ovan har kyrkan och kyrkogården anlagts på den äldsta kungsgårdstomten. De kulturlager som avsatts under den antagna kungsgårdsperioden är i hög grad förstörda av senare begravningar. Som små öar finns dock lager med en orubbad stratigrafi bevarad. I den lagerföljd som föregår stenkyrkan kan flera bebyggelsefaser urskiljas. Stratigrafin kompliceras ytterligare av att det finns en fas med gravar som är äldre än stenkyrkan. Dessa gravar täcks av stenkyrkans byggnationslager, som huvudsakligen består av kalkbruk, kalk och små bitar av röd sandsten. De äldre gravarna är kalkbruksfria medan de yngre gravarna, som grävts genom byggnationslagret, har rikligt med kalkbruk i fyllningen. De äldre gravarna är inte som de yngre oriente-

rade efter stenkyrkans öst-västaxel utan i nordväst (västnordväst) - sydöst(östsydöst). Detta tyder på att stenkyrkan kan ha föregåtts av en träkyrka med samma orientering som de äldsta gravarna. Några säkra spår av en sådan träkyrka har inte påträffats, men avsaknaden av äldre gravar alldeles söder om stenkyrkan kan vara en indikator på var den kan ha varit belägen.

Stratigrafin kungsgårdsbebyggelse -> gravar äldre än stenkyrkan (träkyrka/biskopskyrka?) -> stenkyrka/biskopskyrka är intressant. Den överensstämmer med den nya synen på den stratigrafiska situationen i Gamla Uppsala, nu när hednatemplets stolphål förpassats till historieskrivningens skräpkammare och i stället inpassats i en profan hallbyggnad (Nordahl 1996, Janson 1998). Kan det vara så att även stenkyrkan i museets trädgård byggts ovanpå resterna av en äldre hallbyggnad?

Nästa fråga som infinner sig är om den eventuella träkyrkan i museets trädgård är identisk med den kyrka där Adalvard den yngre i början av 1060-talet höll mässa ? Enligt Adam av Bremen inbringade en sådan mässa vid ett tillfälle inte mindre än 70 mark i silvermynt. När det gäller en mer exakt datering av de olika faserna finns inte någon fastare grund att stå på. Kungsgårdens utläggning tillhör Sigtunas anläggningsfas omkring år 980. Det kulturlager som föregår den äldsta kyrkogården kan vara upp till 1,2 meter tjockt och i en profil har inte mindre än åtta golvhorisonter dokumenterats. Kulturlagertillväxten på en kungsgård behöver dock inte vara densamma som på en normal stadsgård. Eftersom husen kan ha stått mer eller mindre outnyttjade under en större del av året har endast tunna kulturlager ackumulerats och husen har förfallit förhållandevis snabbt. De många golvnivåer som dokumenterats kan vara ett tecken på att husen på kungsgården haft en snabbare omloppstid, ca 10 år mot normalt 20-25 år. Det är alltså inget som motsäger en datering av den antagna träkyrkan till Adalvard den yngres tid.

I samtida städer som Trondheim och Oslo har liknande iakttagelser gjorts vad gäller kulturlagrens beskaffenhet på de äldsta kungsgårdarna. Liksom i Sigtuna har dessa kungsgårdar varit belägna i stadsområdets mitt och på ett näs eller en udde exponerad mot vattnet.

Efter att kungsgårdstomten konverterats till kyrkogård har det antagits att kungsgården flyttats till höjden där prästgården och S:t Pers ruin idag ligger (Tesch 1998a). Flytten bör ha ägt rum i samband med Sigtunastiftets inrättande (träkyrkan?) omkring år 1060. Vid Andersson & Redelius´ undersökningar i S:t Per framkom inte några spår av en äldre träkyrka (Redelius 1975). Däremot påträffades tunna lerlinser och enstaka krukskärvor av äldre svartgods (A), som rimligtvis bör tolkas som spår av en profan bebyggelse som föregått kyrkobygget. Om denna varit knuten till den antagna kungsgården eller ej är svårt att avgöra. Andra utgrävningar som gjorts söder om S:t Per, i kv. Nunnan (1984) och i kv. Guldet (1998), visar tydligt att stadsgårdsbebyggelsen avhysts efter endast två eller tre bebyggelsefaser. Slutsatsen är att vid flytten av kungs-

gården från stadens centrum har hela stadsområdet väster om bäcken i nuvarande S:t Persgatan ingått i den nyanlagda kungsgårdens område. I anslutning till den nya kungsgården lät kungen uppföra en egen kyrka - S:t Per.

Det sakrala stadsrummet

I kv. Trädgårdsmästaren påträffades för tio år sedan en liten gjuten(?) rund medaljong av tenn/bly-legering, 22 millimeter i diameter (Fig. 3). Framställningen är densamma på båda sidorna; tre korskrönta torn eller husgavlar, varav det mellersta tornet är något högre än de två flankerande. Medaljongen har daterats till 1100-talets andra hälft och det har antagits att den är någon form av tidigt pilgrimsmärke eller att den efterbildar ett numera försvunnet stadssigill tillhörigt Sigtuna (Edvardsson 1991, s 157ff). Samma motiv återkommer också i en tvådelad gjutform av sten, som är ett äldre fynd från Stora gatan. I formen har gjutits ett hänge med en rundat triangulär form. På ena sidan tre korskrönta byggnader och på den andra en enda större korsskrönt byggnad. Motivet med tre torn förekommer ymnigt på danska mynt, slagna kring mitten av 1100-talet i Lund, Roskilde, Schlesvig, Viborg, Ålborg och Århus. På dessa är det tre borgtorn bakom en (krenellerad) mur som är huvudmotivet. Samma motiv återkommer på de högmedeltida sigillen för dessa städer (Andrén 1995). I Sigtunas äldsta kända sigill från år 1311 är huvudmotivet en kungakrona. Trots detta är det rimligt att anta att motivet med tre kyrkor fungerat som en stadssymbol för Sigtuna. Det faktum att motivet med tre kyrkor återkommer i två helt olika sammanhang stärker den tolkningen.

Fig. 3. Medaljong med tre kyrkor. 22 mm diameter. (Teckning: Lars G Henricson).

Biskopskyrkan har ovan lokaliserats till en tomt mitt i stadsområdet. Därmed har också den tredje viktiga anhalten på den kyrkliga ceremoniella processionsvägen identifierats. Kyrkans mycket speciella ställning framgår av den förmodade kryptan i kyrkans västra del. Rummets innerväggar har varit putsade och kvaderristade. De två symmetriska trappgångarna upp till överkyrkan har sannolikt varit välvda och trappöppningarna haft finhuggna omfattningar. Golvet består av ett decimetertjockt lager med knytnävstora stenar och kalkbruk. På grund av det stora träd som idag står mitt i rummet har endast en mindre yta i dess ena hörn undersökts. I en liten provgrop som togs upp i golvet kunde konstateras att under golvlagret finns en jordfri stenpackning, som var minst en meter djup. Stenpackningens funktion är oklar.

Kryptkyrkor brukar vanligtvis förknippas med helgonkult. De få kryptkyrkor som undersökts i Norden har fungerat som grav- eller minneskyrkor för biskopar och kungliga martyrer. Till exempel antas "Sverkersgårdens" kyrka ha varit tänkt som Sverker d.ä:s gravkyrka (Holmström 1999, s 157). När det gäller kryptkyrkan i Sigtuna är det inte orimligt att tänka sig att den haft en liknande funktion, att den varit tänkt som gravkyrka för byggherren. Viktiga i sådant sammanhang är de symmetriska trapporna mellan krypta och överkyrka, som var en förutsättning för de processioner som kan ha förekommit i anslutning till en krypta. Bygget av både kryptkyrkan och S:t Per och kanske S:t Olof sammanfaller med kung Inge d.ä:s tid på tronen (1079-1084, 1087-1110). Inge den äldre hade ett viktigt inflytande på kyrkans etablering och under hans tid blev kyrkan en del av statsmakten. Inge d.ä. ses som initiativtagare till de första stenkyrkorna i Sigtuna (Redelius 1975, s 107, 1999). Kan kryptan i biskopskyrkan varit ämnad för kung Inge den äldre?

Kyrkornas medvetna placering i stadsrummet vittnar om en intention att skapa ett sakralt stadsrum i vilket S:t Per, S:t Olof och biskopskyrkan utgjort "navet" kring vilket allting snurrade, för ceremoniella processioner där både Gud och Konung hyllades. Kan det vara detta sakrala stadsrum som medaljongernas motiv med tre kyrkor avspeglar? Med referens till det himmelska Jerusalem avspeglar stadssymbolen också den Gudsfrid som rådde i staden.

"Stenkyrkostaden" och det sakrala stadsrummet representerar det tredje steget i den kyrkotopografiska utvecklingen i Sigtuna. Med det som avstamp ska nu den tidigare utvecklingen analyseras.

Tidiga träkyrkor i Uppland

På flera ställen i Sverige, bl.a. i Västergötland och Småland, på Gotland och Öland, har både direkta och indirekta spår av tidiga träkyrkor påträffats (Dahlberg 1998, s 58 ff, Bonnier 1987, s 18 f, 1996, s 202 ff, Ullén 1998, s 199 ff). Ofta har man funnit dessa rester i anslutning till den medeltida stenkyrkan på samma plats. Den vanliga föreställningen är att stenkyrkan byggts runt träkyrkan, vilken bevarats intakt så länge som möjligt för att det inte skulle bli något avbrott i mässfirandet.

Under 1000-talet var kristningsverket i stora delar av Uppland långt gånget. Om detta vittnar bland annat runstenarna. Det är därför ett rimligt antagande att det borde finnas tidiga träkyrkor även i Uppland. Det verkar finnas en allmän uppfattning om att snart sagt varje medeltida stenkyrka har byggts ovanpå resterna av en tidigare träkyrka. Trots det har aldrig några konkreta spår påträffats, men väl indirekta. Som sådana brukar anföras: äldre gravar under stenkyrkans murar, runristade sandstenshällar och stavkorsornerade stenar (Bonnier 1987, s 18f, 1996, s 202, Dahlberg 1998, s 59f).

Att man inte funnit några säkra spår av träkyrkor från 1000-talet i Uppland kan bero på att kyrkorna varit små och

spåren vaga och därför varit svåra att upptäcka. Det finns uppgifter från norska undersökningar som visar att den första generationens träkyrkor inte var större än 13-75 kvadratmeter (Lidén 1999:49). Det är inte säkert att de uppländska träkyrkorna varit byggda som de kända stavkyrkorna i Lund med kraftiga jordgrävda ekstavar som lämnar tydliga spår (Cinthio 1996). Ett stolphål i varje hörn kan vara allt och ett stolphål till en kyrka behöver inte se annorlunda ut än ett stolphål från en profan byggnad. Har väggplankorna varit infästade i en syllkonstruktion som vilat direkt på marken eller på en syllstensrad kan spåren sedan länge vara helt försvunna.

Ett annat skäl till frånvaron av säkra belägg för träkyrkor från 1000-talet kan också vara att det byggts på helt andra platser än de senare sockenkyrkorna, till exempel vid storgårdar, tingsplatser och gravfält (Ullén 1998, s 200). Ett intressant exempel på det senare har nyligen undersökts vid Valsta gamla bytomt i Norrsunda sn ca 10 km sydöst om Sigtuna (Andersson 1997, 1998). Okulärt skulle man ha daterat gravfältet till yngre järnålder/vikingatid, men när väl detta var utgrävt visade det sig inte bara ha använts under vikingatiden utan begravningarna har fortsatt, åtminstone till 1100-talets mitt. Vid mitten av 900-talet, nästan samtidigt som Sigtuna grundläggs, har man sett att inslaget av kristet präglade skelettbegravningar ökat påtagligt. Under en period av tvåhundra år har asatroende och kristna levt och begravts sida vid sida på en gemensam ättebacke. I förhållande till hur gravarna ser ut i Sigtuna är det kristna gravskicket i Valsta pragmatiskt eller "varierat" med förkristna drag. Ett speciellt brott mellan hedendom och kristendom inträffar omkring 1100. I en stormanshög från omkring 800 på toppen av gravfältet, gräver man sig ner för att bereda plats för en kristen stormannabegravning. Genom att lägga tre gravar i form av ett kors i högen invigs den gamla ättebacken till en rent kristen gravplats.

Att man under tidig medeltid fortsatt att begrava på de gamla förkristna ättebackarna är inte något unikt. Det finns flera exempel på detta (Gräslund 1991). Det är nog också så att om man går tillbaka till äldre undersökningar av vikingatida gravfält med inslag av skelettgravar har slutdateringen slentrianmässigt satts till vikingatidens slut. En hel del av dessa skall säkert mot bakgrund av undersökningsresultatet i Valsta ha en senare datering.

Om det är så att de gårdsnära ättebackarna i stor utsträckning utnyttjats till 1100-talets mitt betyder det att inte alla sockenkyrkor har en föregångare av trä på samma plats. I stället kan stenkyrkan ha föregåtts av flera mindre gårdskyrkor av trä, men på andra platser. Även här har undersökningarna vid Valsta lämnat ett viktigt bidrag till diskussionen. I anslutning till gravfältet framkom spår av fyra mindre byggnader. I två av husen påträffades amuletter förknippade med förkristen kult. I de två andra husen fann man ingenting som direkt pekade på någon slags kultövning. Gunnar Andersson som analyserat materialet föreslår att man skall uppfatta alla fyra byggnaderna som kult-

hus där två varit ämnade för de asatroende och två varit helgade åt Kristus (Andersson 1998, s 195). En liknande tolkning har också gjorts av materialet från en boplats vid Sanda i Upplands Väsby. Här har dock den kristna kulten ägt rum i en stor hallbyggnad medan det hedniska harget var en byggnad i samma storleksordning (5 x 6 m) som de i Valsta (Andersson 1998, s 196).

Det ligger inte inom ramen för den här artikeln att diskutera frågan om kultkontinuitet mellan hedendom och kristendom. Situationen i Valsta skulle dock kunna vara ett exempel på detta, det vill säga att de kristna kulthusen avlöst de hedniska i stället för att vara samtida.

Som exempel på ett indirekt belägg för en tidig träkyrka kan nämnas Viby, 2 kilometer nordost om Sigtuna. Enligt skriftliga källor anlades i Viby omkring år 1160 ett cistercienskloster, det första klostret i Svealand. Efter ca tjugo år flyttade klostret till Julita i Södermanland. Några av våra äldsta diplom beskriver den samhällskonflikt på högsta nivå som uppstod i samband med donationen av Viby till cistercienserna. Inom ramen för Viby-projektet har en arkeologisk undersökning gjorts av vad som förmodats vara murrester från klostertiden. Det visade sig i stället vara grundmurarna till en tidigare helt okänd romansk kyrka med kort kor och absid. Kyrkobygget verkar att ha avstannat vid tiden för donationen till cistercienserna. Bygget nådde aldrig längre än till grundmurarna. Kyrkan var stort planerad, drygt 20 meter lång och 13 meter bred och de 1,7 meter breda grundmurarna var djupt nergrävda. Framför koret fanns en murad gravkista, en patronusgrav. Ytterligare en skelettgrav innanför grundmurarna samt flera gravar på kyrkans sydsida har undersökts. Gravarna hör rimligtvis inte till det påbörjade kyrkobygget utan till en äldre kyrkobyggnad av trä på samma plats. Av denna träkyrka har ännu inga spår påträffats. Av det skriftliga källmaterialet att döma har Viby gårdskyrka tillhört en av Mälarområdets allra förnämsta släkter.

Den första kristna tiden (steg 1)

När det gäller kyrkobyggnader verkar Lund ha varit innovationscentrum i Norden. Det tog tid innan Sven Tveskäggs stavkyrkobygge fick efterföljare norröver i Sverige och i Norge. De flesta norska träkyrkor anses resta under 1000-talets senare hälft. Det äldsta daterade fyndet av en träkyrka i Norge är från ca.1050 (McNicol 1997, s 231). Under den första kristna tiden antas att "det pastorala arbetet" skett oavhängigt av en speciell kyrkobyggnad. Mässan hölls troligtvis i gårdens hall och begravningar gjordes på invigda begravningsplatser (Skre 1995, s 217). Hur stämmer då detta överens med förhållandena i Sigtuna under 1000-talet? Är det möjligt att dela in den första kristna tiden i Sigtuna i två steg? Ett första steg fram till 1000-talets mitt utan kyrkor när den kristna kulten förrättades i stadsgårdens hallbyggnad och på invigda kristna begravningsplatser - gravgårdarna . Det andra steget omfattar tiden fram till stenkyrkobyggandet

omkring 1100 och det är under den korta perioden som träkyrkor med tillhörande kyrkogårdar kan ha förekommit.

I en vid halvcirkel bakom bebyggelsen, som i början av 1000-talet bestod av drygt hundratalet stadsgårdar, har ett tjugotal tidigkristna begravningsplatser från den första tiden identifierats (Fig. 4). Inte i något fall har en hel gravgård undersökts och i flera fall är det endast några ströfunna gravar som betecknats som en gravgård på kartan. Oavsett om den yttre gravformen är högar och stensättningar i krönlägen eller lägre belägna gravar under flat mark är den inre gravformen huvudsakligen densamma; öst-västligt orienterade skelettgravar med inga eller ringa gravgåvor. I några fall sammanfaller dessa gravgårdar med de senare kyrkogårdarna. I stadens västra del i kv. Nunnan har flera gravgårdar under flat mark och utan inblandning av senare gravar undersökts (1982, 1984, 1985, 1987, 1991) (Hillbom 1987, Petterson u. å.). Det som kännetecknar dessa gravgårdar är att gravarna ligger förhållandevis glest med ett par meters mellanrum och att överlappningar så gott som saknas. Detta kan tolkas så att gravarna på något sätt varit utmärkta ovan mark, som små högar, med en stensättning eller med en stav. Eftersom flera av gravgårdarna fram till nu legat i åkermark kan gravarna sedan länge varit bortplöjda. Den öst-västliga orienteringen är inte heller lika strikt som på en kyrkogård där gravarna orienterat sig efter en kyrkobyggnad.

En jämförelse kan göras med ett liknande gravfält på landsbygden, t. ex. fornlämning nr 151 vid Hässelby i Börje socken i Uppland. Även här är det frågan om öst-västlig orienterade skelett i kista, de allra flesta utan gravgods, jämnt utspridda med ett par meters mellanrum. Här framgår också varför gravarna ligger som dom gör. Överbyggnaden är nämligen bevarad. Den består av rektangulära, delvis hopbyggda stensättningar eller stenramar (Knutsson 1982, Gräslund 1991:39ff). Enskilda rektangulära stensättningar ingår också i gravfältet Kalvhagen på krönet norr om kv. Nunnan. Även här döljer sig skelettgravar med rester av träkistor under stensättningarna (Floderus 1941, s 68 f).

I gravarna i kv. Nunnan syntes inte några tydliga tecken på social skiktning varken inom varje begravningsplats eller mellan dessa. De föremål som följt med den döde i graven är små personliga ting utan större värde; något mynt, en kniv, en kam eller föremål som hört ihop med klädedräkten. Ett stolphål mitt på en av gravgårdarna kan vara spår efter ett rest träkors framför vilket man kan ha bett böner för de avlidnas själ.

De kristna böner som finns på många runstenar kan ses som ett slags själamässa för den döde (Williams 1998, s 178 f). Torun Zachrisson (1998) har i sin avhandling urskiljt två faser i runristandet; en äldre där texten är viktigare än ornamentiken och en yngre där förhållandet är det motsatta. Texterna i de äldre ristningarna vittnar om en djup förankring i den kristna tron medan de yngre är enklare och mera schematiska. Den första fasens runristningar sammanfaller i tid med de äldsta gravgårdar.

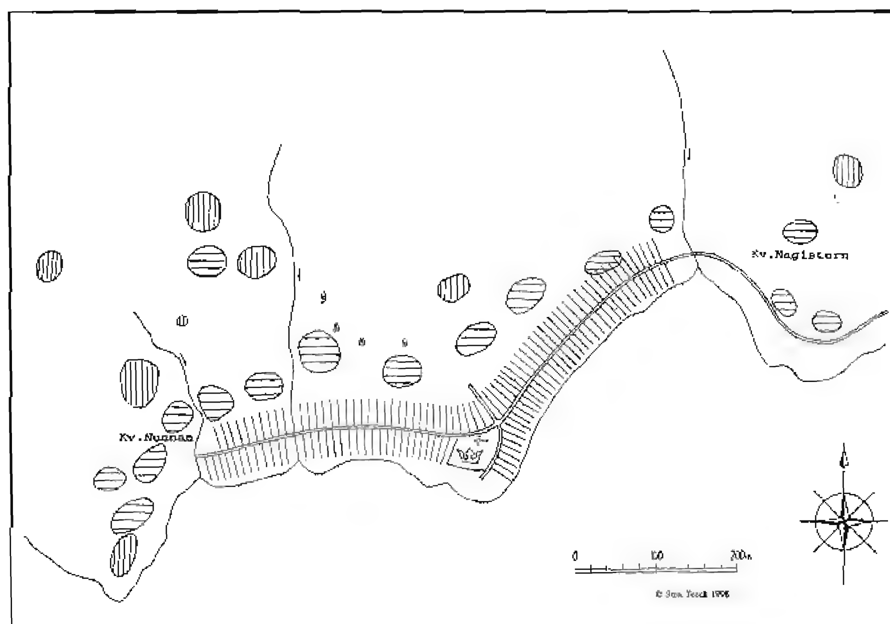

Fig. 4. Sigtunas stadsplan under 1000-talet. Gravgårdar markerade med lodräta streck (högar eller stensättningar) eller vågräta streck (gravar under flat mark). Kungsgården är belägen i stadens centrum. (Rekonstruktion Sten Tesch).

Det var stormän/runstensbönder från hela Mälarområdet som hade gårdar i staden. För dessa var det viktigt att vara i staden när kungen var där och när man behövde bevaka sina ekonomiska och politiska intressen, men bodde, det gjorde man på landet, på den fädernearvda gården och när döden kom begravdes man på den gamla ättebacken. De som begravdes i Sigtuna var antagligen i hög grad gårdsägarnas husfolk, hantverkare m. m., som man höll i staden för att sköta gården och för att tillverka vackra ting.

Avsaknaden av statuspräglade gravar i Sigtunas äldsta tid är märklig med tanke på att Sigtuna var ett samhälle där det var prestigefyllt att vara och äga tomt.

Det har anförts att det i Sigtuna under den äldsta kristna tiden funnits en stor träkyrka dit det kyrklösa omlandets kristna kunde söka sig för bevista mässan (Bonnier 1989). På en runhäll av röd sandsten daterad till tusentalets senare hälft finns en något fragmentariskt inskrift "Sven...rista stenen...som förde henne till Sigtuna", som tolkats så att Sven förde sin hustrus stoft till Sigtuna för att få en kristen begravning vid någon av stadens kyrkor. Stenens äldsta kända plats var vid högaltaret i S:t Per (Snædal Brink 1983, s 13 f). Tolkningen kan diskuteras och i varje fall säger inte inskriften någonting om att detta skulle ha varit ett generellt mönster. I Mälarområdet var under 1000-talet inte förhållandet mel-

lan asatroende och kristna så polariserat som det hävdats i äldre forskning. Det kristna Sigtuna utmålades då som ett bålverk mot det hedniska Gamla Uppsala, som en kristen kil in i det hedniska. I dag ses läget mera som en till stora delar fredlig omvandling av hedniska seder till kristna (Williams 1998, s 179 ff). I likhet med förhållandet i Norge verkar det inte ha funnits några speciella kyrkobyggnader i Sigtuna fram till 1000-talets mitt. Ändå har det funnits rum för den kristna kulten, som i detta skede främst var en grav- och förfäderskult. Den förrättades dels på de invigda kristna begravningsplatserna - gravgårdarna, dels i stadsgårdarnas hallbyggnader.

Längst bak på varje stadsgårdstomt, vanligtvis som det fjärde eller femte huset, fanns en hallbyggnad med en eldstad i husets mittlinje och bänkar längs sidorna. Hallens väggar har vanligtvis varit i skiftesverk, ibland har vägglinjen varit krumböjd som ett konservativt arv från förhistorisk tid. Hallen var gårdsägarens representativa byggnad. Här stod högsätet. Här utspisades gäster och gjordes affärer.

Samtidigt som det inte fanns en enda kyrka i Sigtuna under den första kristna tiden fanns det likafullt drygt hundratalet möjliga rum, i hallbyggnaden längst bak på varje tomt, där den kristna kulten kunde utövas - i den stund som man hade tillgång till en präst.

En föremålgrupp som på senare år börjat dyka upp i Sigtunas kulturlager, är s.k. sepulkralstenar (Tesch 1996, s 19). Nu senast i den pågående utgrävningen i kv. Professorn 1 i en kontext som daterats till början av 1000-talet. Sammanlagt har nu sex sådana stenar påträffats. Bergarten är mörkgrön grekisk porfyrit. Till formen är de rektangulära plattor, slipade på alla sidor. En sepul-kralsten är ett invigt lock till en relikgömma i ett altarbord. Stenar av denna typ kunde också tjäna som resealtare. Till en början var de endast tillåtna för andliga och världsliga furstar att använda under resor, senare även för missionärer. I sin enklaste form är resealtaret en liten invigd stenplatta med infattning av trä eller metall, inte större än att kalk och patén nätt och jämnt fick plats. De stenar som vi känner till idag är naturligtvis en bråkdel av de som en gång cirkulerat i Sigtuna. Kanske har de figurerat redan i samband med religiösa ceremonier som ägt rum i stadsgårdarnas hallbyggnader.

De första träkyrkorna (steg 2)

Trots alla utgrävningar som gjorts i Sigtuna har inga säkra spår av en träkyrka framkommit. Däremot finns det flera exempel på kyrkogårdar som har en första fas som är äldre än stenkyrkan: S:t Lars, biskopskyrkan och ytterligare en av de namnlösa kyrkorna, samt S:t Olof hör till dessa. Gravarnas likartade orientering tyder på att de inrättats efter en befintlig kyrkobyggnad - en träkyrka, samtidigt är orienteringen något avvikande från respektive stenkyrka.

Från kv. Magistern i stadsområdet östra kant (Fig. 4) finns ett nyligen (1998) undersökt exempel på en kyrkogård med en trolig träkyrka, men där träkyrkan inte följts av stenkyrka utan

kyrkogården i stället lagts ner. Undersökningsytan var inte stor, ca 60 kvadratmeter. Inom denna yta framkom inte mindre än 32 gravar. Gravarna låg tätt, men så gott som utan överlagringar, vilket betyder att de representerar en förhållandevis kort tidsrymd - en fas. 28 av gravarna låg i tre förhållandevis välordnade rader, långsida mot långsida. Gravarnas orientering var i stort sett densamma, med några graders dragning åt VNV-OSO. I de flesta av gravarna fanns spår av träkistor. I endast två av gravarna påträffades småföremål, en glaspärla respektive en slavisk tinningring av silver. De välordnade raderna med tätt liggande gravar och gravarnas likartade orientering indikerar en intilliggande kyrkobyggnad utanför undersökningsområdet. De gravlagdas armställning A och några B (enligt Lars Redins kronologiska schema över armställningar 1976) anger en datering till tidig medeltid, inom perioden 1050-1150. Kyrkogården i kv. Magistern skiljer sig markant från de undersökta gravgårdarna i kv. Nunnan och markerar därmed ett nytt steg i den kyrkotopografiska utvecklingen. Samma typ av kyrkogårdar som i kv. Magistern har säkert funnits i anslutning till övriga träkyrkor i Sigtuna under den här perioden. Där kan detta utvecklingssteg vara svårt att urskilja eftersom kyrkogårdarna fortsatt använts under högmedeltiden och några fall ända fram till reformationen. De återstående fyra gravarna från kv. Magistern, i undersökningsytan NV hörn, är av armställningarna (C och D) betydligt senare. Dessa gravar liksom de gravar som grävts på granntomten i väster kv. Magistern 1 tillhör en senmeltida kyrkogård knuten till en S:ta Gertrudskyrka.

Stenkyrkostaden (steg 3)

I slutet av 1000-talet och under 1100-talets första hälft ersatte stenkyrkor i rask takt de träkyrkor som kan ha funnits. Stenkyrkobyggandet representerar det tredje steget i den kyrkotopografiska utvecklingen i Sigtuna (se ovan) (Fig. 1). Vem som stått bakom dessa byggen vet vi inte, men man kan säkert räkna med att de som uppfört kyrkorna ingått i kretsen kring kungen. Stenkyrkorna tillkom innan kyrkan börjat inkräva tionde, som bland annat skulle bekosta kyrkobyggnadens underhåll, och innan sockenindelningen var genomförd. Genom att skänka materiella ting, som jord, eller bekosta kyrkobyggen eller inredning av kyrkor kunde samhällets grädda försäkra sig om att det lästes själamässor över döda anhöriga och bads förböner för såväl döda som levande, vilket skulle göra tillvaron behagligare i livet efter detta. Att stå bakom ett kyrkobygge, att ha en egen stenkyrka, gav dessutom prestige i jordelivet. Därför skall de tidiga stenkyrkorna uppfattas som högst världsliga manifestationer. Följaktligen var det sakrala stadsrummet också ett maktens stadsrum.

Att upprätta en byggnadshytta var bara det ett företag som krävde stora resurser och när väl bygget var klart skulle kyrkan inredas, präster avlönas och byggnaden underhållas. De flesta av kyrkorna var uppförda av utvald och kluven marksten. Omfattningar och lik-

nande detaljer kunde dock vara gjorda i andra bergarter som t. ex. sandsten. En av kyrkorna, S:t Nicolaus, var i sin helhet uppförd i sandsten. Stenen till denna kyrka kom sjövägen och för transporterna upp till kyrkan användes en av de få tvärgränderna. I samband med utgrävningen i kv. Trädgårdsmästaren 1988-90 grävdes i intilliggande Nicolai gränd. Här framkom en mycket kraftig stenpackning, som anlagts som underbyggnad för en transportväg upp till kyrkobygget.

Sockenkyrkor och kyrkliga institutioner (steg 4)

Redan efter 100-200 år hade stenkyrkorna mer eller mindre spelat ut sin roll. Åtminstone två av kyrkorna revs ner till grunden, bl.a. biskopskyrkan. Vid utgrävningen i kv. Urmakaren 1990-91, som omfattade en del av biskopskyrkans kyrkogård, påträffades en hypokaust, en medeltida centralvärmeanläggning. Den var nergrävd tvärsigenom bogårdsmuren och en del av kyrkogården, vilket tyder på att kyrkogården inte längre var i bruk. Delar av anläggningen var kallmurade med välhuggna stenar med kalkbruksrester på. Stenarna kommer sannolikt från den rivna kyrkan. Den sista bränningen i hypokausten har thermolu-miniscensdaterats till AD 1340+/-60. Inräknat anläggningens brukningstid kan kyrkans rivning ha ägt rum redan under 1200-talets andra hälft. Det är en slutdatering för kyrkogården som inte motsägs av den datering som gravarnas armställning anger. De lager som överlagrar kyrkogården visar att tomten stått obebyggd under resten av medeltiden. Här låg platsen för stadens första torg. Sigtuna omnämns som villa forensis, torgstad, år 1315 . Ett liknande förlopp finns belagt från Slesvig där stadens första torg anlades på platsen för en tidigare kyrka.

Vid utgrävningar för fjärrvärme i Prästgatan 1991-92 undersöktes delar av en kyrkogård och de mycket fragmentariska resterna av en kyrkogrund. Det är inte första gången som gravar påträffats här. Belägenheten intill en av de runstenar som namnger ett frisergille har gjort att man kallat en tänkt kyrkobyggnad i anslutning till gravarna för "Frisergillets kyrka". Omkring år 1300 gjordes en stadsplaneändring, som innebar att den gata som tidigare låg söder om raden med kyrkor nu drogs tvärs över flera av kyrkogårdarna och i det här fallet också över kyrkan, vilket betyder att den vid den tiden måste ha varit fullständigt nerbruten.

Det fjärde steget i den kyrkotopografiska utvecklingen innebar inte bara rivningar av kyrkor och kyrkogårdsnedläggningar utan också omvandling av privatkyrkor till sockenkyrkor. S:t Lars blev stadsförsamlingens kyrka och fungerade som sådan fram till reformationen. S:t Per och S:t Olof omvandlades till sockenkyrkor för de närmaste landsförsamlingarna, annars kanske de också hade rivits.

S:t Nicolaus, den "gamble ryske kyrkian", var förmodligen privatägd under hela medeltiden. Det byggdes också kyrkor i anslutning till de kyrkliga institutioner som inrättades i Sigtuna

under 1200-talet och början av 1300-talet. Dominikankonventet, inrättat 1237, var ett av de första i riket. S:t Görans hospital (första omnämnande 1268) utanför den västra stadsporten och slutligen S:ta Gertrud, som tillkom omkring år 1300, utanför den östra stadsporten kompletterar den kyrkotopografiska situation som skulle vara rådande fram till reformationen (Fig. 5 och 6).

När S:t Per omvandlades till sockenkyrka är det också rimligt att tro att kungsgården upphört att fungera. Innebar det också att kungamaktens intresse för Sigtuna var slut och att staden hade sett sina bästa dagar? Av både skriftligt och arkeologiskt material framgår entydigt att Sigtuna var en betydande ort även under 1200-talet. Redan dominikankonventets inrättande talar för att stadens framtidsutsikter betraktades som goda. Trots att Sigtuna inte längre var biskopssäte var staden fortsatt säte för prosten i Attundaland, det vill säga att staden fortsatt var en av de viktigaste kyrkliga centralorterna i de uppländska folklanden. Detta understryks av att domkapitlet i ett brev från påven år 1215-1216 fick tillstånd att flytta ärkebiskopsstolen från (Gamla) Uppsala till Sigtuna. Av okända skäl, sannolikt både makt- och kyrkopolitiska, kom denna flyttning aldrig till stånd utan ärkesätet flyttades till Östra Aros/Uppsala i början av 1270-talet.

Intill Mariakyrkan, på båda sidor om Uppsalavägen, kan den som är uppmärksam skönja resterna av en mycket stor husgrund, 26 meter lång och 12 meter bred. Wilhelm Holmqvist, som undersökte husgrunden 1944-45, ansåg att byggnaden var konventets hospital eller härbärge. Holmqvist beskriver målande tegelbyggnadens ursprungliga utseende. "En rikt artikulerad byggnad som vänder en 26 meter lång säkerligen tvåvånig fasad emot söder. Fönster och dörrar är omgivna av profilerade tegellister, och i fönstren lysa glasmålningar emot oss. Det inre är dessutom välvt, och valvstrålarna samla sig antingen i mittkolonner av samma art, som i den sedan länge framgrävda kapitelsalen söder om kyrkans korparti, eller till kolonner helt uppbyggda av tegel". Holmqvist ansåg att byggnaden uppförts samtidigt som Mariakyrkan och av samma byggmästare. Sannolikt har densamme också medverkat vid uppförandet av klosterkyrkan i Sko, domkyrkorna i Västerås och Strängnäs samt, vilket är intressant i det här sammanhanget, kungapalatset Alsnö Hus på Adelsö, också det uppfört i tegel med yttermåtten 30 x 13,5 meter (Holmqvist 1946). Sannolikt har den stora tegelbyggnaden i Sigtuna ursprungligen haft en betydligt mer exklusiv användning än vad Holmqvist antog. Det finns starka skäl, bland annat med tanke på den arkitektoniska likheterna med Alsnö Hus, att gå steget längre, nämligen att se kungen som byggherre. Vad vi i så fall står inför är ett tegelpalats avsett för kunglig representation, uppfört redan under kung Erik Erikssons senare regeringsperiod. Därmed skulle det vara det första i sitt slag och en föregångare till både Alsnö Hus och Bjälboättens palats i Vadstena. Om tolkningen är riktig innebär det ytterligare ett belägg för att Sigtunas roll under 1200-talet tidigare starkt underskattats.

De senaste årens utgrävningar i Sigtuna har visat att Sigtuna var en blomstrande stad med vida internationella kontakter ända fram till mitten av 1300-talet. Till de nya resultaten hör också att det funnits en kunglig myntverkstad, ett mynthus, i Sigtuna under hela eller en stor del av perioden 1185-1280/1285 (Jonsson 1996). Detta visar mycket tydligt att man från centralmaktens sida fortfarande tillmätte Sigtuna stor betydelse. När Birger Jarl anlade Stockholm och satte lås för Mälaren fick den svenska kungamakten slutligen den politiska och ekonomiska kontroll över Mälardalen, som man hade eftersträvat med anläggandet av Sigtuna närmare tre hundra år tidigare. När väl Stockholm fick styrfart mot slutet av 1200-talet minskade definitivt Sigtunas politiska betydelse och därmed upphörde också det kungliga mynthusets verksamhet. Sigtunas äldsta kända sigill från 1311 med en kungakrona som enda motiv vittnar kanske mer om stadens symboliska betydelse, som rikets forna "huvudstad", än om dess reella betydelse.

Från Rom till Sigtuna

Vilka faktorer låg bakom 1200-talets omvälvande kyrkotopografiska förändringar i Sigtuna? Alltsedan Erikskrönikan från början av 1300-talet och stormaktstidens historieskrivning har de östliga piraternas härjning av Sigtuna år 1187 utmålats som den direkta orsaken till Sigtunas tillbakagång. Anfallet har också betraktas som den direkta orsaken till Stockolms tillkomst. Det finns dock inga belägg för att anfallet hade någon påtaglig effekt i ett längre perspektiv (Tesch 1996, 1998).

I stället för en enskild händelse som anfallet år 1187 eller Stockholms tillkomst verkar det snarare vara allmänna strukturella samhällsförändringar och inte minst kyrkopolitiska orsaker som låg bakom 1200-talets kyrkotopografiska utveckling. År 1215 sammankallade påven Innocentius III det fjärde Laterankonciliet i Rom, som skulle bli ett av medeltidens största och mest betydelsefulla kyrkomöten. De beslut som fattades vid detta möte skulle få stora återverkningar även i det avlägsna Sigtuna. De innebar en övergång från en primärt liturgisk gudsdyrkan till en starkare betoning av menighetens själavård genom predikan och obligatoriskt årlig bikt med efterföljande nattvard. Nu blev idealet att det skulle finnas en sockenkyrka för varje lokalsamfund, medan det tidigare varit önskvärt att upprätthålla så många kultplatser som möjligt. För denna nya form av mässa, som skulle kunna följas av ett större antal kyrkobesökare, måste kyrkorummen i de flesta av stenkyrkorna ha varit direkt olämpliga. I flera expansiva 1200-talsstäder byggdes nya rymliga stadskyrkor bland annat i Söderköping och Skänninge, medan 1100-talskyrkorna omvandlades till sockenkyrkor för landbygdsförsamlingar, till klosterkyrkor eller för de tyska köpmännens behov. I Sigtuna byggdes inte någon ny stor modern stadskyrka. I stället blev S:t Lars stadsförsamlingens kyrka. Den tycks ha varit den största kyrkan i staden. Troligtvis har kyrkan både förlängts åt öster och breddats mot norr (Bonnier 1989, s 12). En runsten med ännu bevarad målning brukar anföras som argument

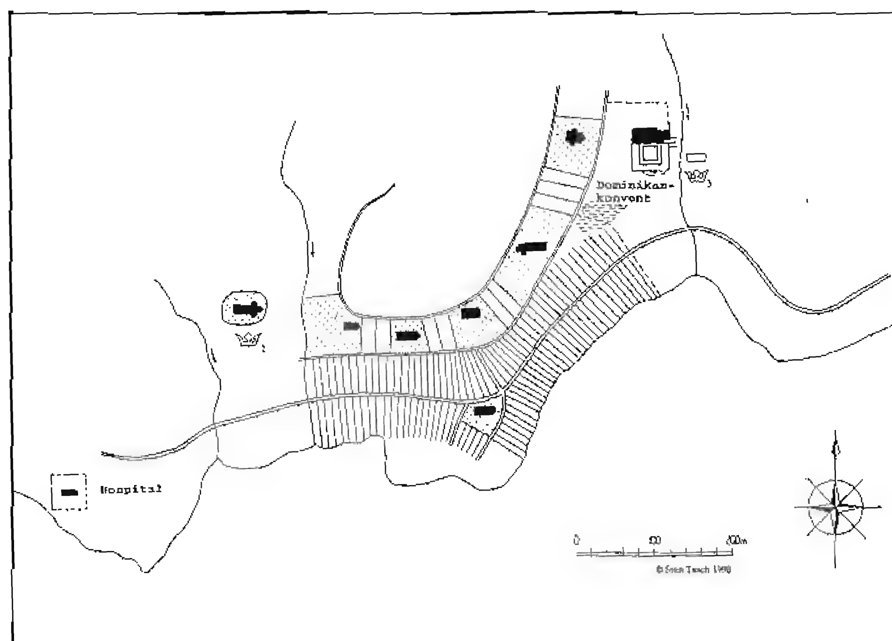

Fig. 5. Sigtunas stadsplan under 1200-talet. Nytillkomna kyrkliga institutioner är dominikankonventet med S:ta Maria (1237) och hospitalet (senast 1268). Fram till 1230-talet är kungsgården belägen vid S:t Per. Därefter låter kungen uppföra ett litet palats byggt i tegel intill Mariakyrkan. (Rekonstruktion Sten Tesch).

för att kyrkan uppförts under 1100-talets första hälft (Bonnier 1987, s 21). Å andra sidan tyder resultatet av Lars Redins undersökning i S:t Lars på att stenkyrkan inte uppförts förrän på 1200-talet (Redin muntligen). Det man frågar sig i så fall är varför man byggde en så gammalmodig kyrka, både vad gäller materialval (gråsten) och planform (enskeppig).

*

Med utgångspunkt i det arkeologiska materialet har ett försök gjorts att rekonstruera den medeltida kyrkotopografin i Sigtuna. De fyra utvecklingsstegen skall inte ses som avgränsade perioder utan mer som ett hjälpmedel att strukturera ett kontinuerligt, men också komplicerat händelseförlopp. Trots allt är det arkeologiska materialet fortfarande knapphändigt och fragmentariskt, vilket innebär många antaganden och lösa trådar. Även om de tidiga träkyrkorna inte har blivit synliga ännu, finns det tillräckligt med indirekta belägg för att hävda att de funnits, men kanske inte i den omfattning och inte alltid just på de platser som tidigare antagits. Orsaken till några av stenkyrkornas försvinnande har fått sin förklaring i Rom. Det är viktigt att ha i åtanke att under hela den tidiga medeltiden är Sigtuna ett unikt samhälle i det svenska riket. Därför kan inte alla slut-

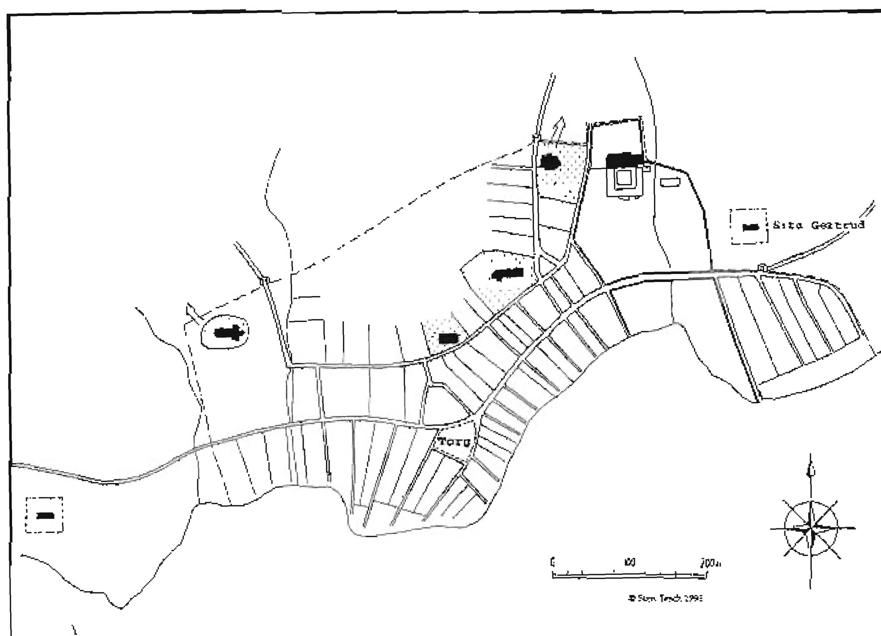

Fig. 6. Sigtunas stadsplan under 1300-talet. Nytillkommen kyrklig institution är S:ta Gertrud. Tre av stenkyrkorna har rivits. Biskopskyrkans tomt har lagts ut till torg. S:t Lars är stadsförsamlingens kyrka. S:t Nicolaus är fortsatt privat. S:t Per och S:t Olof är kvar som sockenkyrkor för de omgivande landsförsamlingarna. (Rekonstruktion Sten Tesch).

satser direkt appliceras på det ickeurbana omlandet. Däremot finns beröringspunkter med andra tidiga städer med hög kyrklig närvaro som till exempel Lund och Trondheim.

I den här artikeln har det bara varit möjligt att antyda den arkeologiska bakgrunden och snudda vid några av de problem som är Sigtunaforskningens. Förhoppningsvis kan också framtida utgrävningar ge ett bättre underlag för att lösa dessa problem. Det pågår dessutom arbeten på flera händer när det gäller att närmare analysera kyrkorna och kyrkotopografin samt gravmaterialets både humana och sociala aspekter.

Sten Tesch är fil dr i arkeologi och chef för Sigtuna museer

Noter

1. Inskriften SI[TUNE]DEI på några av de äldsta Olofsmynten har tidigare tolkats som "Guds Sigtuna". Brita Malmer (1996:108 f) har övertygande visat att SIDEI bara är en av flera varianter för namnet Sigtuna som förekommer på mynten.
2. En bok om den märkliga biskopsgraven kommer inom kort att publiceras i museets skriftserie.

Litteratur

• Adam av Bremen (1984). översatt av Emanuel Svenberg. *Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar*

• Andersson, G. 1997. A Struggle for Control. Reflections on the Change of Religion in a Rural Context in the Eastern Mälaren Valley. i: Andersson, H., Carelli, P. & Ersgård, L. (red.). *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology.* Lund Studies in Medieval Archaeology 19.

• Andersson, G. 1998. Från hedendom till kristendom. i: Bratt, P. (red.) *Forntid i ny dager. - Arkeologi i Stockholmstrakten.*

• Andrén, A. 1995. Signs of communities. i: *Thirteen Essays on Medieval Artefacts. Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1993-1994.*

• Andrén, A. 1998. Från antiken till antiken. i: *Staden, himmel eller helvete. Tankar om människan i staden.*

• Bonnier, A. C. 1987. *Kyrkorna berättar. Upplands kyrkor 1250-1350.* Upplands Fornminnesförenings tidskrift 51.

• Bonnier, A. C. 1989. Sigtuna och kyrkorna. I: Tesch, S. (red.) *AVSTAMP - för en ny Sigtunaforskning. 18 forskare om Sigtuna.*

• Bonnier, A. C. 1996. Kyrkor, dopfuntar och gravmonument. i: Nilsson, B. (red.). *Kristnandet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv. Projektet Sveriges kristnande.* Publikationer 5.

• Christophersen, A. 1992. Olavskirke, Olavskult och Trondheims tidlige kirketopografi - problem och perspektiv. i: Supphellen, S. (red.) *Kongsmenn och krossmen. Festskrift till Grethe Authén Blom.* Det Kungl. norske videnskabers selskab. Skrifter 1.

• Cinthio, M. 1996. *Kyrkorna kring Kattesund. Rekonstruktionsförsök.* Arkeologiska rapporter från Lund. 14.

• Dahlberg, M. 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid.* Skrifter från Skaraborgs länsmuseum nr 28.

• Douglas, M. 1978. *Sigtuna. Medeltidsstaden 6.* Rapport Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska museer.

• Edvardsson, J. 1991. Rörande ett märkvärdigt föremål eller Sigtunas äldsta stadssigill återfunnet? i: Tesch, S. (red.) *Maktoch människor i kungens Sigtuna. Sigtunautgrävningen 1988-90.*

• Floderus, E. 1941. *Sveriges äldsta medeltidsstad.*

• Gräslund, A-S. 1991. Var begravdes bygdens första kristna? i: Ferm, O (red.). *Kyrka och socken i medeltidens Sverige.* Studier till det medeltida Sverige.

• Hillbom, E. 1987. Sigtuna, kv. Nunnan. i: Andræ, T m fl (red.). *7000 år på 20 år.* Riksantikvarieämbetet UV-Mitt.

• Holmqvist, W. 1946. En nyfunnen klosterbyggnad i Sigtuna. i: *Situne Dei 1945.*

• Janson, H. 1998. *Templum Nobilissimum. Adam av Bremen, Uppsalatemplet och konfliktlinjerna i Europa kring*

år 1075. Avhandlingar från Historiska Institutionen i Göteborg. 21.

- Jonsson, Kenneth. 1996. Nya bidrag till Sigtunas mynthistoria under medeltiden. i: Edberg , R & Tesch, S. (red.)*Vikingars guld ur Mälarens djup*. Meddelanden och Rapporter från Sigtuna Museer nr. 3.
- Karlsson. L. 1989. Fragment ur en tidig Sigtunaverkstad. i: Tesch, S. (red.) *AVSTAMP - för en ny Sigtunaforskning. 18 forskare om Sigtuna.*
- Knutsson, K. 1982. Seminariegrävningarna i Hässelby 1978-81. I: *Fjölnir 1982:1*.
- Lidén, H-E. 1999. De tidlige kirkene. Hvem bygget dem, hvem brukte dem og hvordan. I: *NIKU 1994-1999 Kulturminnesforskningens mangfold.* NIKU Temahäfte 31.
- Lundberg, E. 1934. Den äldsta kyrkobyggnaden vid Sverkersgården i Alvastra. *Fornvännen 29.*
- Malmer, B.1996. Sigtunamyntningen som källa till Sveriges kristnande. i: Nilsson, B. (red.). *Kristnandet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv. Projektet Sveriges kristnande.* Publikationer 5.
- McNicol, J.1997. *Plassering av de første kirkene i Norge i forhold til de første kultstedene. En historiografisk studie omfattende tiden etter 1830.* KULTs skriftserie nr. 98.
- Nilsson, B. 1998. *Sverige kyrkohistoria. I: Missionstid och tidig medeltid.*
- Nordahl, E. 1996. *...templum quod Ubsola dicitur... i arkeologisk belysning.* Aun 22.
- Petterson, B. (i tryck). *Arkeologiska undersökningar i kv. Nunnan*. Meddelanden och Rapporter från Sigtuna Museer.
- Redelius, G. 1975. *Sigtunastudier. Historia och byggnadskonst under äldre medeltid.*
- Redelius, G. 1999. *Sankt Olovs kyrka i Sigtuna. Diskussionsunderlag för seminarium onsdag 8/9 1999.* Konstvetenskapliga Institutionen i Uppsala.
- Redin, L. 1975. *Lagmanshejdan. Ett gravfält från som spegling av sociala strukturer i Skanör.*
- Schück, A. 1957. Vilken kyrka har varit Sigtunas katedral? *Fornvännen 1957.*
- Skre, D. 1995. Kirken før sognet. Den tidligste kirkeordningen i Norge. I. Lidén, H-E. 1995 (red.). *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge.*
- Snædal Brink, T. 1983. *Igul och Björn läto resa stenen. Runor och runinskrifter i Sigtuna kommun.* Sigtuna museers skriftserie 2.
- Tesch, S. 1989. Sigtunaforskning - arkeologiskt läge och möjligheter. i: Tesch, S. (red.) *AVSTAMP - för en ny Sigtunaforskning. 18 forskare om Sigtuna.*
- Tesch, S. 1990. Stad och stadsplan. i: Tesch, S. (red.) *Makt och människor i kungens Sigtuna. Sigtunautgrävningen 1988-90.*
- Tesch, S. 1996a. Sigtuna Royal Stronghold and Early Town. i: Nilsson, L. & Lilja, S. (red.). *The Emergence of Towns: Archaeology and Early Urbanization in Non-Roman, North-West Europe. The Swedish Institute of Urban History 75 Years: An Anniversary Symposium, September 3rd, 1994.*
- Tesch, S. 1996b. Äntligen hemma!. Offergåvor och husplattformar vid Mälarens strand. i: Edberg , R & Tesch,S. (red.). *Vikingars guld ur Mälarens djup.* Meddelanden och Rapporter från Sigtuna Museer nr. 3.
- Tesch, S. 1997. Maktpolitik och kyrkobygge - Sigtuna vid tiden för dominikankonventets grundläggning. i: Tesch, S. (red). *Mariakyrkan i Sigtuna - dominikankonvent och församlingskyrka 1247-1997.* Sigtuna museers skriftserie 7.
- Tesch , S. 1998. *Sigtunas harjning år 1187 - myt och verklighet.* Stockholms Läns Museum Seminarierapport.
- Tesch, S. 1998a. Sigtuna - Rikets första stad. i: Bratt, P. (red.) *Forntid i ny dager. - Arkeologi i Stockholmstrakten.*
- Tesch, S. 1998b. Förord. I: *Sigtuna. Vägvisare genom staden jämte några ord om dess historia af Olof Palme* (nytryck)

- Tesch, S. (in print). Olof Palme, S:ta Gertrud och Sigtunas medeltida kyrkotopografi. I: Tesch, S. (red.). *Biskopen i Sigtuna - en bok om ett märkligt gravfynd.* Sigtuna museers skriftserie 8.
- Tuulse, A. 1968. *Romansk konst i Norden.*
- Wideen, H. 1993. *Skara domkyrkas krypta och gotiska förhall.*
- Williams, H. 1998. "Gud hjälpe hennes själ". Kristna inslag i runinskrifterna. i: *Sverige kyrkohistoria I: Missionstid och tidig medeltid.*
- Ullén, M. 1998. Kyrkobygge i trä och sten. I: *Sverige kyrkohistoria. I: Missionstid och tidig medeltid.*
- Zachrisson, T. 1998. *Gård, gräns, gravfält.* Stockholm Studies in Archaeology 15.